

Zeventiende-eeuwse Kamper scherprechters

door Lies van Vliet

Toegegeven, het is een luguber onderwerp, maar scherprechters, vaak kleurige figuren, waren in de zeventiende-eeuwse samenleving niet weg te denken verschijningen. Iedere stad van enige betekenis had voor het ten uitvoer brengen van lichte en zware lijfstraffen een speciale beambte in vaste dienst, de beul, scherprechter of 'diefhencker'. Uiteraard had ook Kampen, waar het Schepengerecht, de Hoge Bank, regelmatig doodvonnissen wees, emplot voor een stadsbeul. Verscheidene stukken in het gemeentearchief bevatten dan ook aantekeningen die handelen over de verrichtingen van de scherprechters die de stad van dienst waren. In het navolgende wordt op basis van dit materiaal een beeld geschetst van de verschillende scherprechters die Kampen in de zeventiende eeuw heeft gekend en van hun verrichtingen.¹

Meester Claes

De eerste die Kampen in de zeventiende eeuw als scherprechter diende, was de al in 1585 aangenomen meester Claes. 'Die nye angenoemene boel' logeerde enkele dagen bij Adriaen de ballenmaker. Later woonde hij vermoedelijk in de 'Boedelstoorne', op de Burgwal.² Al gauw werd Claes in het nieuw gestoken. Hij kreeg een nieuwe mantel van rood laken met een blauwe voering. Het kledingstuk, afgewerkt met koorden en knopen, de livrei van de stad, kostte met het scheren van het laken en het maken ruim 24 herenpond (hp).³

Een jaar voor de eeuwwisseling moest Claes het doodvonnis voltrekken aan Arent Stegger uit Lemmingo en Janneken Hoelmans uit Antwerpen. Het paar had in Kampen vals geld uitgegeven. Opmerkelijk bij deze zware sanctie is de zorg waarmee men het achtergebleven kind van de terechtgestelden omringde. Het werd gedurende 16 weken door de gevangenvachter verzorgd en zelfs van nieuwe 'clederkens' voorzien. Later betaalde de stad een bontwerker voor een reis naar Noord-Duitsland om het weesje naar familie in Lemmingo te brengen.⁴

De scherprechter, die dat jaar naast zijn weekloon van 50 stuiver voor een executie 3 hp. ontving, kreeg hetzelfde bedrag voor het wegbrengen en ophangen van een wolf.⁵

In 1602 liet de magistraat 'des scherprichters logement' van nieuwe vloer-tegels voorzien. Bovendien kreeg hij weer een nieuwe mantel; deze keer gemaakt van rood baai en paars laken, versierd met koorden en fluweel.⁶

Voor zover is na te gaan, vergde het beroep in de eerste jaren van de eeuw geen grote inspanningen. Omdat Claes voor 24 hp. van de stad een stuk land in de Maten huurde, lijkt het mogelijk dat hij daar vee weidde als bijverdiensde.⁷

Na een 20-jarige dienstperiode verdween meester Claes van het toneel. Uit een honorarium betaald aan chirurgijn Henrick van Westerhenen blijkt dat de scherprechter in 1605 gewond geraakt was. Vervolgens maakt een gift aan zijn weduwe 'in anschouw van haer armoedt ende om Goedes wille' duidelijk dat het letsel hem fataal is geworden.

Vermoedelijk is de scherprechter uit Leeuwarden, die nog in hetzelfde jaar zijn diensten in Kampen presenteerde, niet aangenomen.⁸

Een jaar later betaalde men aan ene meester Johan 45 weken loon uit.⁹ Bij zijn benoeming schonk het stadsbestuur hem 10 hp. en niet lang daarna kreeg hij op zijn bruiloft 2 vaten bier.¹⁰ In 1607, na nog eens 33 weken gewerkt te hebben, verdween Johan met onbekende bestemming.¹¹

Claes Claessen

Intussen woonden de weduwe en minstens één zoon van scherprechter Claes nog steeds in Kampen. Hoewel over zijn aanstelling niets te vinden is, lijkt het aannemelijk dat deze zoon, na het vertrek van Johan, geleidelijk met het ambacht van zijn vader – die het hem misschien al enigszins had bijgebracht – vertrouwd is geraakt. Terwijl in 1609 'den jongen scherprichter' in de gevangenis een dief geselde, liet men voor executies de beul uit Zwolle komen.¹² Deze logeerde dan bij 'de olde boelinne', Claes' weduwe. In 1610 werd 'jonge Claes' voor het eerst met name genoemd. Hij verbrandde toen op de kaak een partij van vistropers in beslag genomen 'poocknetten'.¹³ Drie jaar later bewijzen zijn inkomsten – zoals 'van den misdadiger Thomas Michielsz te richten als gerae(dt)braeckte ende het hoeft aff te slaen betaelt 6 hp.' – dat Claes jr. een volleerd scherprechter geworden was. Zijn weekloon werd met 10 stuiver verhoogd en hij kon er een leerjongen op na houden. Er kwam dat jaar een staalkaart van beulswerk voorbij. De stadssecretaris noteerde de kosten ervan heel zakelijk: 'Mr. Claes scherp-

richter van Isack Bollegen ende sijn vrouwe (...) ses malen toe examineren – ydermael 16 stuiver, 7 hp. 12 st.; Van Isack Bollegen an der galge toe hangen 3 hp.; Van de vrouwe te stuypen (geselen) 3 hp.; Van haer een ohre aff te snijden 3 hp.’.

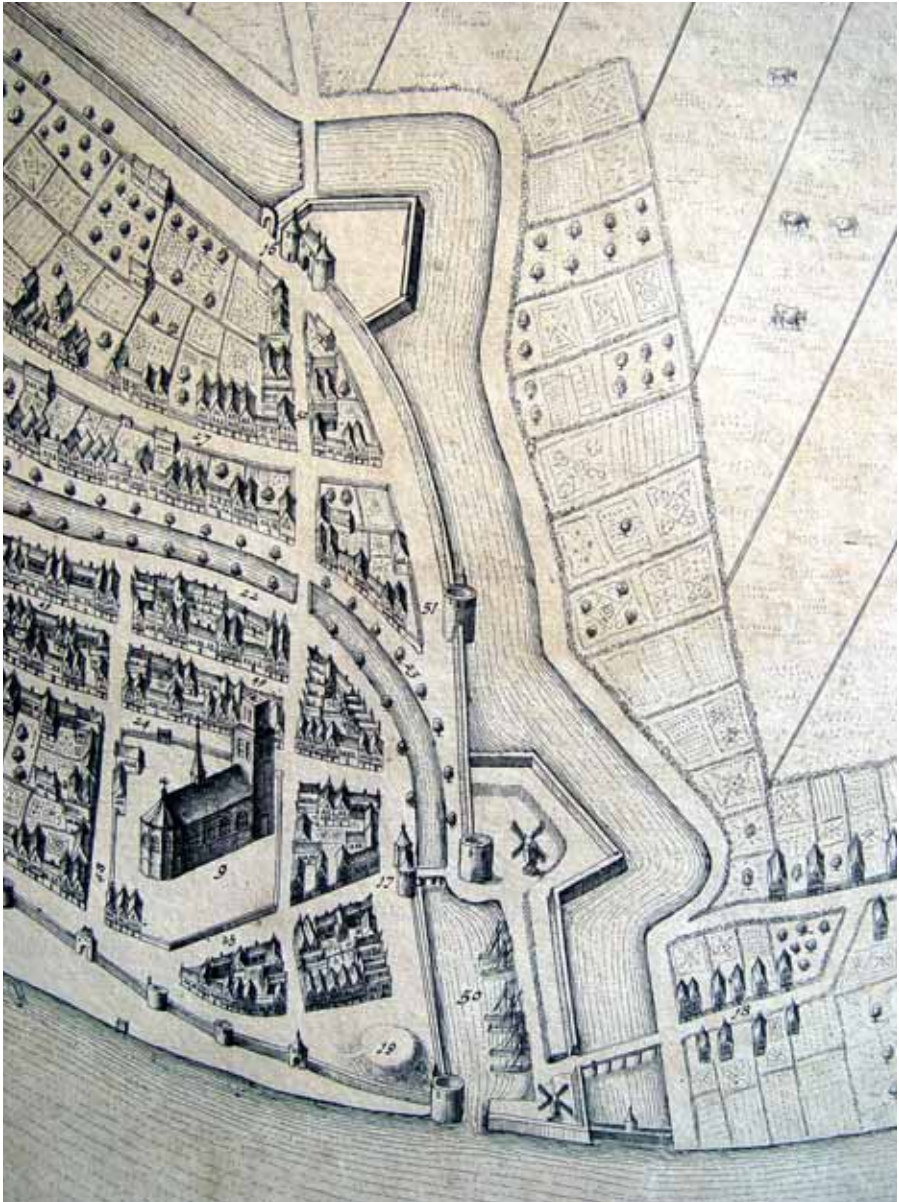
Nadat dit laatste vonnis voltrokken was, kreeg de vrouw – zij had bij de galg op Seveningen eerst de terechtstelling van haar man moeten bijwonen – op bevel van de magistraat 8 hp. en 8 st. aan ‘teergelt’ mee en voor 3 st. brood. Vervolgens bracht Claes haar en haar drie kinderen, zoals dat bij verbannen criminelen gebruikelijk was, de stad uit.¹⁴

Het gezin van Claes Claessen

Aanvankelijk was de magistraat kennelijk nogal ingenomen met de jonge scherprechter. Toen hij een gezin gesticht had, werd zijn vrouw bij elke bevalling vereerd met een gift van stadswege. Om het groeiende gezin, waartoe eerst ook Claes’ moeder behoorde, een beter onderdak te bezorgen, kochten de cameraars, die belast waren met de stedelijke financiën, in 1620 het huis van een zekere Herman Pouwelsz.¹⁵ Dit huis lag waarschijnlijk dicht bij de Wiltvank, de muurtoren gelegen tussen de Hagen- en de Kalverhekkenpoort, die als stadsgevangenis dienst deed.¹⁶

Het lijkt alsof de waardering voor de stadsbeul geleidelijk taande. Bij de geboorte van een kind in 1624 kreeg Claes pas ‘op sijn anholden’ 8 Carolusgulden en 8 st. voor de kraamvrouw.¹⁷ In de zomer van 1632 werd de beul zelfs om een niet te achterhalen reden ontslagen. Blijkbaar heeft hij dit besluit met succes aangevochten: ‘...mr. Clas scherprichter sijn sententie van pardon voorgelesen ende weder tot een scherprichter deser stadt aangenomen’.¹⁸

De scherprechttersvrouw – haar naam wordt nergens genoemd – en later de opgroeiende kinderen werden regelmatig bij het beulswerk ingeschakeld. Zo was zij zelfs tijdens haar zwangerschap haar man behulpzaam bij het werk dat een heksenproces tegen een zekere Geese Clas in 1624 meebracht. Gedurende de hechtenis van de vermeende heks waste zij haar kleren en maakte de gevangenis schoon. Bij het onderzoek, zoals men dat in die tijd instelde, speelde Claes’ vrouw zelfs een hoofdrol. Men beloonde haar met 7 Car. gl. en 8 st. omdat zij Geese in de Wiltvank gewogen had (van een heks dacht men dat zij gewichtloos was) en haar ‘op het water gesmeten heft’ (de waterproef: als ze bleef drijven zou ze een heks zijn).¹⁹ Ook hielp zij haar man een vrouw die onthoofd moest worden op de kaak te brengen.²⁰ Later werd Claes bij het ophangen van een zekere Jan Jansz bijgestaan door een



De Wiltvank, de muurtoren gelegen tussen de Hagenpoort (onder) en de Kalverhekkendoort (boven); detail plattegrond Joan Blaeu, ca. 1665 (Collectie Frans Walkate Archief).

dochter.²¹ Misschien met de bedoeling dat de jongen te zijner tijd zijn vader kon opvolgen, betaalde de stad in 1633 de scherprechter 6 Car. gl. 'tot leeringe van sijn soen'.²²

Schenkingen aan meester Claes ten behoeve van zijn zieke vrouw²³ tonen aan dat het gezin veel met ziekte te kampen had. Ook betaalde de stad een doodkist voor één van de dochters.²⁴ In 1638 moest de beul zich zelfs met een verzoek om bijstand tot het stadsbestuur wenden, omdat God hem en zijn gezin met 'een groote sieckte heeft besocht'. Men verdubbelde hierop zijn salaris gedurende een maand.²⁵

Nadat in 1640 de scherprechtersvrouw overleden was – de magistraat betaalde ook haar begrafenis – ging het met Claes en zijn kinderen snel bergafwaarts.²⁶

Zoon Peter was al eerder in de gevangenis beland en geseseld. Met andere jongens had hij, hiertoe aangezet door de heelster Greete Kinckelboers, vaten, eenden, kippen en ganzen gestolen.²⁷ In 1637 was hij zelfs verbannen, een vonnis dat hem in het bijzijn van zijn vader was voorgelezen. Zonder verlof terug in Kampen, leefde hij van oplichterij. Onder andere wegens zwendel met een vervalste brief, kwam Peter dan ook op de kaak terecht, waar hij met de bewuste brief op zijn borst te kijk moest staan en met stokken zwaar geseseld werd.²⁸ Vader Claes mocht kiezen of hij dit zelf wilde doen of die taak aan een ander zou overlaten.²⁹ Vervolgens werd Hester, de 27-jarige inwonende dochter, met haar twee kinderen verbannen. Ondanks herhaalde waarschuwingen, had zij lange tijd in 'ontucht ende horerij' geleefd. Op de dag voordat de kermis van 1642 begon, bleek Hester samen met een vriendin, Magdalena Hans uit Silezië, toch in het huis van haar vader haar oude levenswijze voort te zetten. Beiden werden door de justitie aangehouden. Dit voorval veroorzaakte in de scherprechterswoning grote beroering. Vader Claes trachtte de arrestatie 'tot sijner oneere ende ander luyden groote ergernisse' met zijn beulszwaard te verhinderen. Terwijl hij, gezien zijn functie, de schout had moeten helpen, dreigde de scherprechter de man zo te zullen verwonden dat hij niet lopend het huis zou kunnen verlaten. Ook zoon Stoffer, mogelijk de beul in opleiding, verdedigde zijn zuster en vernielde daarbij het wambuis van de schout. Als gevolg van het tumult ontsloeg de stad haar scherprechter. Hij werd, evenals zijn kinderen, verbannen. Hester werd bovendien op de kaak geseseld door meester Carst, de scherprechter van Zwolle.³⁰

De verbanning van Claes moet al vrij snel zijn herroepen. In december van hetzelfde jaar diende hij namelijk uit armoede bij de magistraat een ver-

zoek in om een jaarlijkse ondersteuning. Uit medelijden, maar ook op voorpraak van enkele ‘eerlijcke luyden’, besloten Schepenen en Raad hun voorvalige scherprechter met een daalder (30 st.) per week te begunstigen. Als voorwaarde stelde men echter dat hij onderdak zou zoeken bij fatsoenlijke mensen. Bovendien moest hij zich van ieder contact met zijn kinderen onthouden.³¹ Claes heeft deze bepalingen blijkbaar nageleefd. Toen hij in 1645 een open beenbreuk opliep, betaalde de stad zijn onderdak en verpleging, evenals de hulp van de chirurgijn.³² De fractuur, waarbij ‘de pijp (bot) door ’t vleisch was steeckende’, heeft de man kennelijk het leven gekost. De boekhouding van het volgende jaar vermeldt de begrafeniskosten. Hieruit blijkt dat Claes, ondanks zijn misstap, met enig ceremonieel – de baar was met een ‘pelle’, een baarkleed, gedekt – ter aarde besteld is.³³

Meester Harmen van der Hoffstadt

Na het smadelijk ontslag van Claes Claessen, nam de stad Harmen of Hermen van der Hoffstadt als scherprechter aan. Hij ging 4 Car. gl. per week verdienen en kreeg voor de strafuitvoeringen dezelfde bedragen als zijn voorganger.³⁴ Na twee jaar werden de tarieven verhoogd en werd nog eens benadrukt dat de beul, behalve op een stadswoning, ieder jaar recht had op een halve last turf en kleedgeld. Vanwege de Schepenmaaltijd kreeg hij verder jaarlijks een pond groot, een schapenbout en een vierendeel bier.³⁵ Omdat de magistraat in 1585 de scherprechter verbood een terechtgestelde vrouw van haar kleren te ontdoen en hem in plaats daarvan 4 daalders betaalde, lijkt het aannemelijk dat de uitvoerders van de doodvonnissen ook recht konden doen gelden op de kleding van hun slachtoffers.³⁶

Aan het begin van 1646 diende meester Harmen om onbekende redenen zijn ontslag in. In zijn plaats trad nu een zekere Henrick Christiaens aan. Deze werd al na enkele maanden wegens ‘sijne quade comportementen’ ontslagen, waarop Harmen opnieuw in zijn oude ambt benoemd werd. Nu bepaalde men ook dat de scherprechter zich in het vervolg alleen met toestemming van het stadsbestuur buiten de stad mocht begeven.³⁷

Tijdens zijn ambtsperiode moest Harmen soms opmerkelijke handelingen verrichten. Zo kreeg hij de aanzegging van de stokmeesters ‘dat hij hem (zich) soude gereset maecken om justitie te doen ende hem mit een prym ende roede versien’. Wat was het geval? In het ‘duystere gatt’, één van de gevangnissen, hield de justitie een 57-jarige vrouw vast. Zij, Jannichien Clinckhamers, zou een ‘wickster’, een waarzegster, zijn. Om geld te verdienen had zij zich onder meer ingelaten met genezingen, door zogenaamd

geesten te bezweren. Men vond dit een ‘sonde voor Godt ende den menschen’, waarop eigenlijk de doodstraf moest volgen. In plaats daarvan kreeg zij echter andere straffen. Hermen kreeg ruim 16 Car. gl. voor het op de kaak geselen van de vrouw, voor haar met een priem de tong te doorboren en haar vervolgens de stad uit te leiden. De stadssecretaris gaf Jennichien bij haar uitwijzing 3 Car. gl. mee.³⁸

Harmens optreden was niet alleen maar destructief. Als gevolg van hun handwerk beschikten scherprechters over enige praktische kennis van de menselijke anatomie. Na een pijnlijk verhoor diende de gehavende verdachte vaak door de beul weer enigszins in conditie gebracht te worden om vervolgens opnieuw effectief ondervraagd te kunnen worden. Ervaring maakte het scherprechters dan ook mogelijk om botbreuken, ontwrichtingen en ander letsel met meer of minder succes te behandelen. Meester Harmen had kennelijk op dit gebied enige naam gemaakt. Vandaar dat de magistraat hem niet alleen betaalde voor behandelingen van patiënten³⁹, maar hem ook wegens zijn ‘const van leedesetten ende meesteren (genezen)’ toestond zijn woning bij de Wiltvank te verhuren en zelf een huis achter het kerkje van het Heilige Geestgasthuis te betrekken.⁴⁰ De scherprechter bezat een paard, wellicht om zijn patiënten te bezoeken, dat hij op de Greente mocht laten grazen.⁴¹

Het is zelfs mogelijk dat zijn vaardigheid Hermen meer dan plaatselijke vermaardheid gebracht heeft. Het praktiseren door ledenzitters en andere onbevoegden veroorzaakte bij gestudeerde medici grote ergernis. In de ‘Voorreden’ van het deel over ‘Heelconste’ in zijn boek *Schat der gesondtheydt* (Amsterdam 1652) haalt de zeventiende-eeuwse geneesheer Johan van Beverwijck, stadsmedicus en schepen van Dordrecht, een lang gedicht aan van Petrus Baardt, een dokter uit Leeuwarden. Hierin werden onbevoegde beoefenaars van de heilkunst gehekeld. Een deel van dit dichtstuk zou op tijdgenoot Harmen van der Hoffstadt kunnen slaan:

*‘Wech meester Lenaert, meester Geert,
wech Kamper beudel met u sweert,
die ’t volckjen eerst de leden reckt
en alles uyt malkander treckt,
die rabraeckt, brant, die snijt en vilt.
En dan den armen gauwdief weer
steeckt ficx en vaerdigh in sijn kleer
en jaeght hem stracks ter poorten uyt
en meent dat dit wat groots beduyt,*

*ja, dat u hierom al de lien
behooren vrientschap aen te bien?
Hierom soudt ghy chirurgen sijn?’*

Tobias Jansen Sprong

Meester Hermen overleed in het voorjaar van 1652. Zijn opvolger was Tobias Jansen Sprong, een zoon van wijlen de scherpreechter van Utrecht.⁴² Tobias' werk week nauwelijks af van dat van zijn voorgangers. Wel valt op dat hij nogal eens – misschien om de zondaars de schande te besparen – ‘in 't heymelijck’ moest geselen en niet in het openbaar op de kaak.⁴³

Brandmerken van delinquenten was een regelmatig gebezigde straf. Nadat Tobias in 1656 een zekere Anna Catharina van Beesten had gegeseld en bij haar het brandmerk van Kampen had aangebracht, betoonde men toch enige deernis; om haar pijn te verzachten kocht de stad bij haar uitwijzing voor 8 st. ‘een pottien salve voor haer om toe smeeren’.⁴⁴

Jacobus en Johannes Andriesen Kellenaer

Met de vermelding dat meester Jacobus Andriesen Kellenaer wegens het vertrek van Tobias in juli 1666 als scherpreechter was aangenomen, breken de notities over de zeventiende-eeuwse beulen in de Registers van aanstelling en instructies van stedelijke ambtenaren af.⁴⁵

Enkele door Jacobus bij Schepenen en Raad ingediende rekestten bieden enig zicht op zijn korte ambtsperiode. Algauw klaagde hij over zijn vochtige woning en kreeg daarop permissie om een huis aan de Kalverhekkenweg te huren.⁴⁶

Jacobus bleef ruim twee jaar in Kampen. Eind 1668 bleek zijn broer Johannes, die kennelijk ook in Kampen woonde, als scherpreechter in Zierikzee te zijn ‘beroepen’. Wegens familie- en andere omstandigheden kon de broer deze benoeming echter niet aanvaarden. De Kamper magistraat stond nu een ‘eschange’ van plaats toe. Jacobus mocht naar Zierikzee vertrekken en broer Johannes kon diens plaats in Kampen innemen.⁴⁷ In 1670 werd Johannes weer genoemd: ‘mr. Jan Kelner’ verbrandde toen een aantal netten van Urker vissers die vermoedelijk in Kamper water gevist hadden.⁴⁸ Het was niet te achterhalen hoe lang Johannes in Kampen werkte, noch wie zijn opvolger werd.

Aangezien in 1673 tijdens de Franse bezetting de scherpreechter van de Zwitsers, die hier vermoedelijk bij het garnizoen hoorde, door de stad betaald werd, was Johannes waarschijnlijk al vertrokken.⁴⁹ Wie in 1676

onder het toezicht van de schepenen Blanckvoort en Van Ingen een 'pasquil', een schotschrift (over het stadsbestuur?) geschreven door een zekere Jan Rothe, moest verbranden is dan ook niet vast te stellen.⁵⁰

Carst Christiaensen

Terwijl de stedelijke boekhouding elk jaar een rubriek *scherprechtersverdiensten* bevat, wordt de omschrijving van hun activiteiten gedurende de laatste decennia van de eeuw steeds beknopter en komen hun namen bijna niet meer voor. De oorzaak zou kunnen zijn dat de scherprechters in deze tijd gespecificeerde rekeningen bij het stadsbestuur indienden. Twee hiervan, die een zekere meester Christiaen in 1684 en 1685 presenteerde, zijn bewaard gebleven.⁵¹ In 1682 betaalde de stad mr. Christiaen 2 Car. gl. extra voor het genezen van het been van Jan Servaes, een werknemer die zich in stadsdienst verwond had.⁵² Waarschijnlijk betreft het hier Carst Christiaensen die in 1687 de stad mocht verlaten om in Utrecht zijn beroep van scherprechter voort te zetten.⁵³ Over de laatste scherprechter(s) van de eeuw laten de archiefstukken ons in het ongewisse.

Werkterreinen en gereedschap

De Wiltvank, de al vaker genoemde muurtoren tussen de Hagen- en de Kalverhekkendoor, was het voornaamste werkterrein van de scherprechters. Hier ondervroegen de stokmeesters⁵⁴, twee als zodanig gekozen raadsleden, de verdachten in het bijzijn van een secretaris en enkele stadsdienaren. Voor het ruwe werk, het pijnigen van aangeklaagden om hen te laten bekennen of mededaders aan te wijzen, was de beul met zijn hulpmiddelen verantwoordelijk. Waarschijnlijk bevond zich hier ook een martelkamer, waar de grote werktuigen zoals de plei of palei – een folterwerktuig waarmee de verdachte door middel van katrollen werd uitgerekt – stonden opgesteld en waar de kleinere bewaard werden. De scherprechter kon soms zo beangstigend werken dat een verhoor al resultaat opleverde als hij alleen nog maar met 'sijn pijnigersgereedschap omtrent den delinquant' geweest was.⁵⁵

In de Hagenpoort aan het noordeinde van de Oudestraat verhoorde men meestal zonder fysiek geweld toe te passen. Zo niet in 1616; toen verhoorden de stokmeesters hier Trijntje Henricks en Goessen Otten 'mit settinge van duymisers' (duimschroeven).⁵⁶

Ook in de Louwenpoort aan de IJssel tegenover de Schapensteeg, werd soms verhoord. In 1687 onderwierp secretaris Nuis hier een zekere Prosper, die overigens al tot de galg veroordeeld was, aan een ondervraging.⁵⁷

1684

Rekening van meester Christiaan van Campen
 gedaen op den 20 december anno 1684

Een persoon gegeselt daeraen verdient - 6-0-0
 De persoon met de brieven op sijn boorst gestelt ende om de kack geleyt, komt mij - 3-0-0
 noch een persoon op de kack geset met de brieven op de boorst geset met de garde om de hals - 3-0-0
 Twee personen over het tjsjer gebracht, van elck een gulde 8 stuiver is samen - 2-16-0
 De twee personen over de brugge geleijt, komt mij same - 2-16-0
 Noch een persoon getiecenter (?), komt mij - 1-8-0
 Twee personen elck haer brieven genomen ende stucke geschuerd ende in haer aensicht
 gesmete, komt mij van elck een gulde 8 stuiver is same - 2-16-0
 Voor de garde ende tou - 0-14-0

De somma - 22-10-0

Een rekening van scherp-
 rechter Carst Christiaensen
 uit 1684, betreffende door
 hem gedane werkzaam-
 heden
 (Collectie Gemeentearchief
 Kampen; Oud Archief
 inv.nr. 683 map 1684)

Transcriptie:

Dit is de rekening van meester Christiaan van Campen, heeft recht gedaen op den 20 december anno 1684.

Een persoon gegeselt, daeraen verdient - 6-0-0

De persoon met de brieven op sijn boorst gestelt ende om de kack geleyt, komt mij - 3-0-0

Noch een persoon op de kack geset met de brieven op de boorst geset met de garde om de hals - 3-0-0

Twee personen over het tjsjer gebracht, van elck een gulde 8 stuiver is samen - 2-16-0

De twee personen over de brugge geleijt, komt mij same - 2-16-0

Noch een persoon getiecenter (?), komt mij - 1-8-0

Twee personen elck haer brieven genomen ende stucke geschuerd ende in haer aensicht gesmete, komt mij van elck een gulde 8 stuiver is same - 2-16-0

Voor de garde ende tou - 0-14-0

De somma 22-10-0

Gevangenis

Gedurende de zeventiende eeuw beschikte de stedelijke justitie over een onbekend aantal gevangenis. Hun locatie is niet altijd aan te wijzen. Die in de Wiltvank was waarschijnlijk de belangrijkste. Hier sloot men verdachten op tijdens het onderzoek naar hun zaak en wachtten veroordeelden hun terechtstelling af.

Ook in de Hagenpoort was celruimte. In 1629 zaten er vier molenaars vast. De stokmeesters bezochten dat jaar verder de 'nije gevancknisse', waarin ene Willem Jansz uit Munsterziel was opgesloten.⁵⁸ Deze nieuwe gevangenis bevond zich vermoedelijk in de Broektoren. Al in 1626 hadden cameraars en rentmeesters alle torens bezocht om een 'bequaeme gevancknisse' te zoeken die even bruikbaar was als die in de Bregittentoren.⁵⁹ Een jaar later liet de magistraat de Broektoren als gevangenis inrichten.⁶⁰ Beide torens bevonden zich in de stadsmuur tussen de Cellebroederspoort en de Venepoort.⁶¹ In de bronnen worden de gevangenis vaak 'gaten' genoemd. Zo spraken men van de 'gaeten' onder het raadhuis.⁶² In 1646 was, zoals we al zagen, de waarzegster opgesloten in het duistere gat. Een zekere Jan de Mooy zat op water en brood in het lichte gat. Dat jaar betaalde de stad ene Evert voor het schoonmaken van maar liefst zes gevangenis.⁶³ Om voor de van hekserij verdachte Geese Clas een geschikte cel te zoeken, bezichtigden de stokmeesters in 1624 twee torens aan de IJssel, Keizer en Keizerin genoemd.⁶⁴ Uiteindelijk werd zij echter tegen kostgeld bij een particulier ondergebracht.

Hoeveel gevangenis er ook geweest mogen zijn, zeker is dat het plaatsen waren waar angst, pijn, vuil en stank heersten. De naam 'piscat', waarin in 1650 een vrouw was opgesloten, spreekt voor zichzelf.⁶⁵ Ook sommige gevangenis kosten uit het laatst van de zestiende eeuw zijn veelzeggend: vanwege 'den swaren stanck' in de 'stock' lieten de stokmeesters voor 8 stuiver 'kruyt, kaneel ende gengbar (gember)' halen.⁶⁶ In 1661 verschaftte apotheker Peter Vene voor een flink bedrag, bijna 4 Car. gl., 'cruyt' dat de stokmeesters wellicht ook tijdens de verhoren in de gevangenis als stankverdrijver gebruikten.⁶⁷

De al meermalen genoemde stokmeesters waren verantwoordelijk voor de gang van zaken in de gevangenis. Op gezette tijden inspecteerden zij alle inrichtingen waar personen in verzekerde bewaring gehouden werden en het werk van de gevangeniswachters.⁶⁸ Tevens woonden zij (soms?) executies bij.⁶⁹

De kaak

De meeste handelingen die de beul in de open lucht verrichtte, vonden plaats op de al vaak genoemde kaak die sinds 1597 aan de achterkant van het raadhuis lag. In dat jaar had Henrick, een metselaar/steenhouwer, voor 100 herenpond aangenomen de kaak van de Koornmarkt naar 'achter an't stadthuys' te verplaatsen.⁷⁰ Als we ervan uitgaan dat de schilder Abraham Beerstraten, die omstreeks 1665 verscheiden Kamper stadsgezichten vastlegde, de omgeving van het raadhuis waarheidsgetrouw heeft weergegeven, bestond de kaak uit een stenen verhoging, waarop een zuil was geplaatst



De kaak aan de noordzijde van het Raadhuis. Detail van een aquareel van Abraham Beerstraten, ca. 1665 (Collectie Gemeentearchief Kampen; foto: Th. van Mierlo).

met daar bovenop een soort kooi. Het platform was omsloten door een riante stenen balustrade waarin twee toegangspoortjes waren aangebracht. Als versiering liet de stad er in 1621 ook nog een stenen leeuw plaatsen.⁷¹ Met de noordelijke gevel van het raadhuis als achtergrond vormde de kaak een ideaal toneel. Zo konden de toeschouwers alle evenementen van dichtbij volgen. Naast het geselen, dat vermoedelijk aan de paal gebeurde, was het brandmerken spectaculair. Voor het heet maken van de brandijzers bracht

een helpster in 1661 een koperen potje met vuur op de kaak.⁷²

Opmerkelijk was de gewoonte om misdadigers op de kaak (in de kooi?) te kijk te zetten met een voorwerp als symbool van hun vergrijp op het lichaam. Oplichters die bijvoorbeeld valse bedelbrieven getoond hadden, kwamen op de kaak met de brieven op hun borst gespeld. Zo leidde de scherprechter in 1663 ‘twee wijven, met valsche brieven ten toone hebbende gestaen op ’t schavot’ de stad uit.⁷³ Enkele jaren later betaalde de beul een paar kousen dat een kousendief op de kaak om zijn hals gehangen kreeg.⁷⁴ Een paardendief zat te kijk, uitgedost met een speciaal voor die gelegenheid gekochte paardenhuid.⁷⁵ De straf die Gerrit Berents, een moleenaar die overspel gepleegd had, moest ondergaan lijkt wel heel bizar: behangen met enkele spinrokken (stokken waarop een hoeveelheid nog te spinnen wol of vlas gestoken was) als zinnebeeld van het vrouwelijke, moest hij niet alleen te kijk staan, maar werd bovendien nog door de scherprechter verscheiden keren de stad rondgeleid.⁷⁶

Op de kaak werden ook doodvonnissen voltrokken. Annegien Herms, die in 1682 haar zuster en zwager met rattenkruit gedood had, werd aan de paal met een koord gewurgd. Vervolgens sleepte men het lichaam op een horde (een rooster van gevlochten takken) naar één van de gerechtsplaatsen buiten de stad, waar de scherprechter het ‘anderen ten exempel en afschrick’ op een rad legde.⁷⁷

Executies ‘mit den sweerde’, onthoofdingen, die op de kaak plaatsvonden zijn al genoemd. Opmerkelijk, maar in de geest van de tijd, is dat de rechtbank de doodstraf door onthoofding minder zwaarwegend achtte dan die door de strop. Op 19 maart 1646 werden de levens van Coert Rouckes en zijn vrouw Leentje door meester Hermen met het zwaard beëindigd. Het paar – hij was koster van de Broeder- en de Buitenkerk – werd zwaar aange-rekend dat het jarenlang de Broederkerk en de Armenkamer bestolen had. De rechtbank oordeelde dat zij eigenlijk verdienden om aan een ‘micke’, een halve galg, te worden opgehangen. Uit achting voor de nabestaanden luidde het vonnis echter: onthoofding. Als gunst werd nog toegestaan dat de lichamen op het kerkhof begraven konden worden.⁷⁸

Ook Annigien Peters uit Kerkrade stierf in 1631 op de kaak. Zij had haar man, ‘constapel Peter’, de militair met wie zij het huis in de Koeburger Schans bewoonde, met een messteek om het leven gebracht. Behalve de beloning voor de beul, betaalde de stad bij deze executie onder meer twee wagenvrachten zand, dat van tevoren op de kaak gebracht werd en het stoeltje waarop de vrouw moest gaan zitten.⁷⁹ De rechtbank stond toe het

lichaam naderhand te ‘doen vaten’ (laten kisten) en het te begraven.⁸⁰ In 1622 ging een terechtstelling op het laatste nippertje niet door. Ene Johan Dircksz die onthoofd zou worden, werd door de burgerij ‘verboden’: hij ontspromg de dans op voorspraak van zijn stadgenoten. De beul werd schadeloos gesteld, hij ontving toch de gebruikelijke beloning van 6 Car. gl.⁸¹

De Kamper beulzwaarden

Goed onderhoud heeft ervoor gezorgd dat van de oude stadszwaarden tot in onze tijd een vijftal bewaard is gebleven. Jammer genoeg is in 1996 één ervan door diefstal verloren gegaan. Slechts door de muur gescheiden van de plaats waar ze eeuwenlang door de scherprechters gehanteerd werden, hingen ze tot de ontruiming van het Oude Raadhuis ten behoeve van de herinrichting tot Stedelijk Museum in een kast aan de noordmuur van de Schepenaaal. Van de vijf zwaarden zouden er drie uit de zestiende eeuw stammen, één zou ouder zijn en de jongste, met een lengte van 123 cm. en een gewicht van bijna 3 kilo, zou zijn vervaardigd in het begin van de zeventiende eeuw.⁸²

Uitgaven voor aankoop en onderhoud van de zwaarden bieden enig zicht op hun aantal en lotgevallen gedurende de zeventiende eeuw. Zo geeft een betaling uit 1608 aan dat de stad in dat jaar zes ‘gerichtszweerden’ bezat.⁸³ In 1614, ongeveer in de tijd dat de jonge scherprechter Claes Claessen zijn ambt begon, liet het stadsbestuur aan hem 6 Car. gl. betalen om ‘een nieuw richtsweert te coepen’. Het werd geleverd en vermoedelijk ook gemaakt door zwaardveger (wapensmid) Egbert. Het kostte samen met het gevest 20 Car. gl. In hetzelfde jaar maakte Egbert voor de stad vijf oude zwaarden schoon.⁸⁴ Enkele jaren later diende zwaardveger Berent Berentsen een rekening in voor het schoonmaken van zes beulzwaarden.⁸⁵ In 1631 moest het zwaard van de beul tweemaal geslepen worden en bovendien werd het voorzien van een nieuwe schede.⁸⁶

Nadat Claes Claessen in 1620 een doodvonnis had voltrokken, liet hij zich extra betalen omdat hij ‘mit sijn eygen swert gericht heft’.⁸⁷ Tien jaar later liet Claes zijn zwaard in Zwolle schoonmaken,⁸⁸ terwijl de zes stadszwaarden door zwaardveger Berent elk voor 1 goudgulden (28 st.) onderhanden genomen werden.⁸⁹ In 1633 werkten de stadsbussenmaker Hans Wytz en zwaardveger Berent kennelijk samen. Zij presenteerden een gezamenlijke rekening voor het schoonmaken van de stadswapens en, nu onweerlegbaar, voor het schoonmaken van het zwaard van de scherprechter en ‘der stadtz richtsweerden’.⁹⁰ Het is dan ook aannemelijk dat het jongste nog aanwezige



H. Avercamp (1585-1634), *Zomerlandschap bij Kampen*. Hoewel het schilderij geen getrouwe weergave is van de werkelijke situatie rond Kampen ten tijde van Avercamp, heeft de stad voor dit werk wel model gestaan. Geheel rechts zijn links van de hooiwagen de Bovenkerk en rechts daarvan de Buitenkerk herkenbaar. Links zou de galg op Seveningen, gelegen tegenover de stad aan de andere zijde van de IJssel, kunnen zijn.

(Collectie Institut Néerlandais, Parijs, Fondation Custodia, collectie Frits Lugt).

Kamper beulzwaard het persoonlijke eigendom is geweest van Claes Claessen. Wellicht is, nadat Claes uit zijn ambt gezet was, diens zwaard aan de stad vervallen. In 1643 maakte zwaardveger Berent nadien nota bene ‘ter ehren van de schepene maltijt’ het stadswapentuig schoon en zeven gerechtszwaarden.⁹¹ Berent bleef tot in de tweede helft van de eeuw de stadszwaarden onderhouden. In 1697 was dat de taak van een zekere meester Bruin.⁹² Aantallen werden echter niet meer genoemd.

Galgen

In het buitengebied had Kampen twee plaatsen waar doodvonnissen door middel van de strop voltrokken werden. De galgen waren strategisch langs verkeersroutes opgesteld om reizigers die eventueel met slechte bedoelingen naar de stad kwamen, te tonen dat men hier streng optrad tegen criminelen. Eén van de galgenplaatsen lag, goed zichtbaar vanaf schepen die de IJssel bevoeren, op Seveningen. Op een schilderij van Hendrick Avercamp *Zomerlandschap bij Kampen* is deze galg te zien als een eenvoudige constructie van twee verticale palen met een dwarsbalk. Het schilderij toont een fleurig

tafereel met vissers in een bootje en op de oever en de stad op de achtergrond. De vissers en een groepje personen op een landtong genieten duidelijk van het mooie weer. De twee aan de galg bungelende lichamen waarmee de idylle verstoord wordt, lijken hun niet te deren. Was men eraan gewend? Het opruimen van de stoffelijke resten aan de galg of op het rad werd voornamelijk aan de natuur, zoals het weer, de vogels en andere dieren overgelaten. Hoewel Avercamp de galg op Seveningen meermalen afbeeldde, is er in de archiefstukken niet veel over te vinden. In 1613 bracht de scherpreechter een veroordeelde voor diens executie 'an 't gerichte over d' Issele'.⁹³

Over het 'gerichte' buiten de Venepoort is meer bekend. Het is afgebeeld op een zeventiende-eeuwse gravure van W. Hollar (1609-1677). Het lijkt een royaal bouwwerkje dat voor de kaak in het centrum niet onderdeed. Het doet denken aan de nog bestaande terechtstellingsplaats op de Galgenberg bij Visby op het Zweedse eiland Gotland in de Oostzee. De stenen galg buiten de Venepoort was juist daar geplaatst om reizigers die de stad vanuit het zuiden naderden, ontzag in te boezemen voor de rechtspleging in Kampen. Betalingen aan ambachtslieden maken duidelijk dat er slechts af en toe reparaties werden uitgevoerd. Zo trakteerde men in 1606 een ploeg metseelaars die de stenen onderbouw herstelde, op een flinke hoeveelheid 'Croens' bier.⁹⁴



De restanten van de Middeleeuwse galg van Visby op het eiland Gotland
(Foto: Theo van Mierlo).



Gezicht op de stad Kampen, vanaf de IJsseldijk buiten de Venepoort, met links op de voorgrond de galg; een ets van Wenzel Hollar (1609-1677)
(Collectie Frans Walkate Archief).

Veertig jaar later vond er veel, kennelijk achterstallig, onderhoud plaats. Tijdens de vergadering van Schepenen, Raden en Gezworen Gemeente van 21 februari 1645 besprak men, zoals gebruikelijk op die datum, onder meer de noodzakelijke reparaties die voor dat jaar in de stad aangepakt moesten worden. Eén van de besluiten was dat de ‘stenen straet’ buiten de Venepoort gemaakt zou worden evenals ‘het gericht ende de caeck aldaer’.⁹⁵ Het bleef niet, zoals vaak gebeurde, bij het voornemen. De hele omgeving van de Venepoort werd op de schop genomen. Ook de verdedigingswerken, waarvan Gisbert Sasse enkele kaartjes tekende.⁹⁶ Behalve het metsel- en steenhouderswerk aan de galg, liet de magistraat als bekroning door koper-slager Peter Henricksz. vaantjes maken, die door schilder Igerman Prisman verguld werden. Voor de beschermende verflaag die op de natuurstenen onderbouw werd aangebracht, leverde de schilder ook het benodigde loodwit.⁹⁷ De vrolijk versierde gerechtsplaats moet er een aantal jaren schitterend bijgelegen hebben. Pas in 1697 nam het stadsbestuur zich opnieuw voor: ‘Dat de kaek en generalik de plaetse van justitie nae behoren sal worden gerepareert’.⁹⁸

Besluit

Ondanks de min of meer zakelijke feiten en feitjes die de archiefstukken over de zeventiende-eeuwse scherprechters en hun handel en wandel aan het licht brachten, blijven we toch met een aantal vragen zitten. Zo weten we niet hoe zijn stadgenoten tegenover de beul stonden. Werd hij geaccepteerd als een eerzame medeburger die een naargeestig, maar noodzakelijk beroep uitoefende, of schuwde men hem als een gevaarlijk en griezelig individu? We kunnen wel aannemen dat de scherprechter zijn omgeving

ontzag heeft ingeboezemd. Hij werd dan ook in tijden dat bijvoorbeeld de pest in de stad heerste, betrokken bij hygiënische maatregelen. Zo moest hij er in het pestjaar 1626 in de slachttijd vier weken lang op toezien dat er geen ‘onreynicheit’ in de Burgel gegooid werd.⁹⁹ Tien jaar later kostte de ‘Gave Godes’, de pest, weer vele Kampenaren het leven. Terwijl de stad een omroeper in dienst had, werd nu de beul ingeschakeld: hij ondernam twee tochten door de stad om bekend te maken dat alle honden (wegens besmettingsgevaar) vastgelegd moesten worden. Vervolgens trok hij rond om honden die toch nog los liepen te doden.¹⁰⁰

Ook rijst de vraag of het beulsambt, dat nogal eens van vader op zoon overging, personen aantrok die het beroep kozen vanwege de mogelijkheid die het bood zich ongestraft aan anderen te kunnen vergrijpen. Of werd deze geïnstitutionaliseerde wreedheid ook door de scherprechters zelf beschouwd en uitgevoerd als een normaal handwerk?

Ten slotte kunnen we er nu, vier eeuwen later, niet omheen te constateren dat de rauwe, onverhulde wreedheid van de openbare geselingen en terechtstellingen, waarop de zeventiende-eeuwse justitie de stedelingen regelmatig liet onthalen, dan wel geschiedenis zijn geworden, maar dat de algemene gewelddadigheid in de huidige maatschappij zeker niet is afgenomen.

Gebruikte afkortingen:

O.A. = Oud Archief der gemeente Kampen

R.A. = Rechterlijk Archief van Kampen

E.U. = Extraordinaris ende allerley uytgave enz.

Rp. = Reisepensien enz.

O.G. = Oncosten van gevangens enz.

S.V. = Scherprichers verdienst enz.

St.P. = Stockmeesters pensien enz.

Noten

- 1 Eerdere, maar minder uitgebreide publicaties over Kamper scherprechters zijn: J. Nanninga Uitterdijk, ‘Scherprechters in Kampen’, in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, dl XII (1901), 353 e.v.; C.N. Fehrmann, ‘De rol van de scherprechters in het verleden’, in: *Kamper Almanak 1978/79*, 197-204.
- 2 O.A. 458, fol. 113, Boedel = beul. De Boedelstoorne was een muurtoren in de oude stadsmuur langs de Burgel ter hoogte van de Korte Hofstraat. (Th.M. van Mierlo, *De verdedigingswerken van Kampen*, (Utrecht 1986) – Doctoraal scriptie, Dl. I, 125).

- 3 O.A. 458, fol. 113
- 4 O.A. 472, O.G.
- 5 O.A. 472, S.V.
- 6 O.A. 474, S.V.
- 7 O.A. 486, Mathen
- 8 O.A. 477, E.U.
- 9 O.A. 478, S.V.
- 10 O.A. 478, E.U.
- 11 O.A. 479, S.V.
- 12 O.A. 481, O.G.
- 13 O.A. 482, S.V; een pooknet is een visnet met drie wanden, waarin de vis verward raakt.
- 14 O.A. 485, S.V. en O.G.
- 15 O.A. 492, Rp.
- 16 Th.M. van Mierlo, 'Historie rond een kaart uit 1543', in: *Kamper Almanak 1992*, 189-190.
- 17 O.A. 496, E.U.
- 18 O.A. 504, St. P.
- 19 O.A. 496, S.V.
- 20 O.A. 503, S.V.
- 21 O.A. 508, S.V.
- 22 O.A. 505, S.V.
- 23 O.A. 499, E.U.
- 24 O.A. 504, S.V.
- 25 O.A. 192, fol. 129v
- 26 O.A. 512, S.V.
- 27 R.A. 232, 19 dec. 1636
- 28 R.A. 233, 10 maart 1641
- 29 O.A. 513, St.P.
- 30 R.A. 3, 24 mei 1642, O.A. 514, S.V.
- 31 O.A. 193, fol. 68v
- 32 O.A. 517, Verpleging van siecken
- 33 O.A. 518, E.U.
- 34 O.A. 306, fol. XXIX, Van den scherprichter 18 juli 1642
- 35 Idem, 1 aug. 1644
- 36 O.A. 458, fol. 142
- 37 O.A. 306, fol. XXIX, 1 aug. 1646
- 38 O.A. 518, S.V. R.A. 233, fol. 49, 50
- 39 O.A. 522, S.V.
- 40 O.A. 27, fol. 75

- 41 O.A. 194, fol. 134v
- 42 O.A. 306, fol. XXIX, 25 mei 1652
- 43 O.A. 532, S.V.
- 44 O.A. 527, S.V.
- 45 O.A. 306, XXIX
- 46 O.A. 197, fol. 114v
- 47 O.A. 197, fol. 148v
- 48 O.A. 540, S.V.
- 49 O.A. 543, fol. 28
- 50 O.A. 545, S.V. en St. P.
- 51 O.A. 683
- 52 O.A. 551, fol. 22
- 53 O.A. 199, fol. 118v
- 54 'Stock' is een oud woord voor gevangenis.
- 55 O.A. 532, S.V.
- 56 O.A. 488, O.G.
- 57 O.A. 555, St. P.
- 58 O.A. 501, St. P.
- 59 O.A. 498, Rp.
- 60 O.A. 499, Rp.
- 61 Beide torens zijn herkenbaar op de plattegrond van Joan Blaeu: de Bregittentoren is schuin achter het vroegere Bregittenklooster te zien, de Broektoren bij het bolwerk in de bocht naar de Venepoort.
- 62 O.A. 501, S.V. en St. P.
- 63 O.A. 518, S.V.
- 64 O.A. 496, Rp; beide torens bevonden zich ten noorden van de Louwenpoort, ter hoogte van de huidige Achterom/Keizerstraat.
- 65 O.A. 522, Dieners bootschappren
- 66 O.A. 459, fol. 137v
- 67 O.A. 531, O.G.
- 68 O.A. 536, fol. 64
- 69 O.A. 508, St. P.
- 70 O.A. 470, Metzelaers
- 71 O.A. 493, E.U.
- 72 O.A. 531, O.G.
- 73 O.A. 533, St. P.
- 74 O.A. 538, S.V.
- 75 O.A. 507, S.V.

- 76 O.A. 522, S.V.
77 R.A. 233, 6 dec. 1682
78 R.A. 233, fol. 42v, fol. 48v
79 O.A. 503, S.V.
80 R.A. 232, 29 aug. 1631
81 O.A. 494, S. V. en O.G.
82 G. Tammens, 'De vijf beulswaarden van Kampen', in: *Kamper Almanak 1978/79*, 205-209; eerder verschenen in: *De Panne 2* (1977) nr. 2.
83 O.A. 480, E.U.
84 O.A. 486, E.U.
85 O.A. 491, E.U.
86 O.A. 503, S.V.
87 O.A. 492, O.G.
88 O.A. 502, S.V.
89 O.A. 502, E.U.
90 O.A. 505, Bussemakers verdienst
91 O.A. 515, Uitgave van den Schepenmaltijt
92 O.A. 565, fol. 15
93 O.A. 485, S.V.
94 O.A. 478, E.U.
95 O.A. 27, fol. 89
96 O.A. 517, E.U.
97 O.A. 517, O.G.; Extraordinaris metzelersbeloeninge ande muyre buyten de Veenepoorte; Incoop ende betaeling van Bentheimer ende roeden steen, sampt onkosten van dien.
98 O.A. 33, fol. 125
99 O.A. 498, S.V.
100 O.A. 508, E.U.